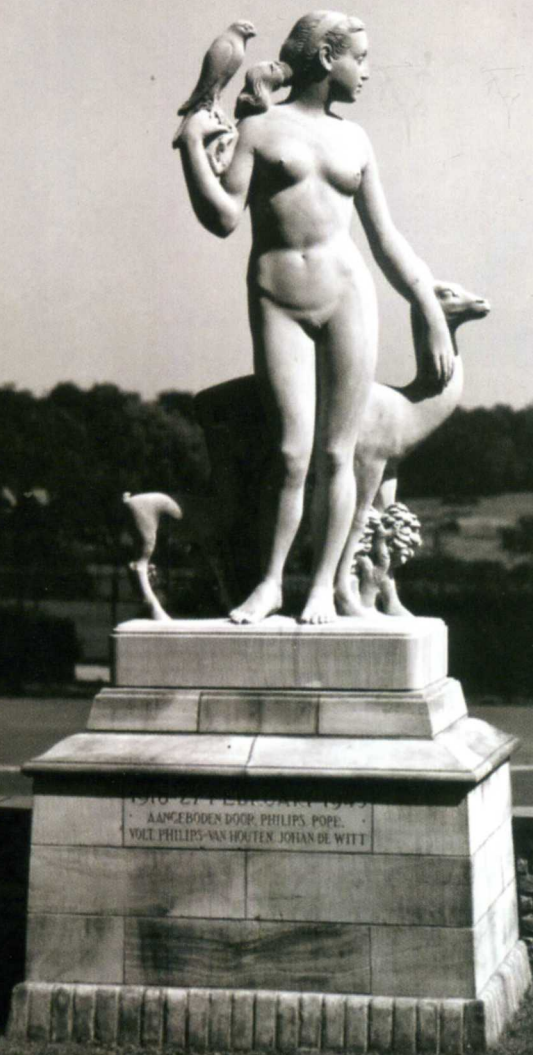

Hilversums Historisch Tijdschrift

2021-2

IJzertijdbewoning
aan de Borneolaan

De beelden van
Pieter Starreveld

60 jaar
het Kamrad

Van de redactie

W

ij beginnen deze aflevering met een duik onder de grond. Jan van Renswoude doet verslag van de werkzaamheden en de resultaten van het recente archeologische onderzoek aan de Borneolaan. Daarbij zijn archeologische resten uit de IJzertijd (800-15 v. Chr.) gevonden die het behouden waard zijn. De conclusie van Van Renswoude is dat kleine archeologische onderzoeken veel kennis kunnen opleveren over het verleden en veelbelovend zijn voor de toekomst, zeker voor Het Gooi dat drukbevolkt geweest is in de prehistorie.

Bertus Wiggert duikt vervolgens in de interessante geschiedenis van de 'Naakte vrouw met twee reetjes en sperwer'. Dit beeld van de hand van Pieter Starreveld keerde na 39 jaar weer terug op haar oorspronkelijke sokkel op het terrein van tennisvereniging Hoogerheide. Aanvullend besteden wij aandacht aan de drie andere 'Hilversumse' werken van deze Amersfoortse kunstenaar.

Wij besluiten deze aflevering met een artikel over het Kamrad. Ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van dit bijzondere wijkje vertelt William Poutsma alles over het 'Wonen in Dudoks 'heilige' groene zone om Hilversum'.

Ik wens u opnieuw veel lees- en kijkplezier,

Eddie de Paepe
Eindredacteur

De voorgevel van de voormalige AVRO-studio aan de 's-Gravelandseweg met het beeld 'De Zaaier'. (foto Eddie de Paepe)

Het beeld aan de rand van het tennispark (achter de muur is nog net het vangnet te zien), eind jaren veertig, geeft met het uitzicht richting Bussum een buitenlandse sfeer. (coll. auteur)

Het verhaal van het beeld van Pieter Starreveld

Bertus Wiggerts

In 2016 keerde het beeld 'Naakte vrouw met twee reetjes en sperwer' van Pieter Starreveld na 39 jaar terug op de oorspronkelijke sokkel op het terrein van tennisvereniging Hoogerheide. Het beeld heeft een geschiedenis die interessant genoeg is om te vertellen.

Pieter Starreveld werd in 1911 geboren in Koog aan de Zaan. Hij was een veelzijdig kunstenaar die met diverse materialen werkte, tekende en schilderde.¹ In 1942 kreeg

hij de opdracht van Philips een beeld te maken voor de Nederlandsche Seintoestellen Fabriek (N.S.F.). De N.S.F. werd in 1918 opgericht en bestond in 1943 een kwart

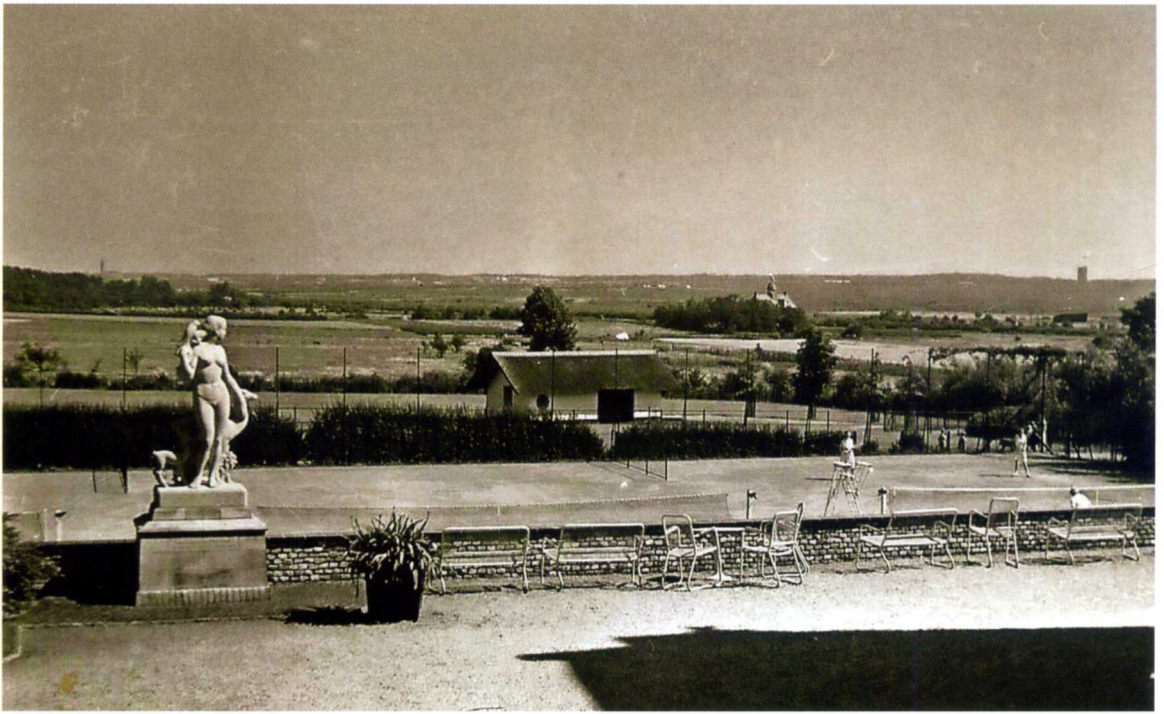
eeuw. Philips had al sinds 1926 de aandelen van de N.S.F. in bezit. De Duitse bezetter had lucht gekregen van deze opdracht en liet weten het te vervaardigen beeld aan stukken te zullen slaan. Immers, Pieter Starreveld weigerde zich in te laten schrijven in de door de Duitsers opgerichte Kultuurkamer. Om 'legaal' hun kunst te kunnen blij-

ven vervaardigen werden de meeste kunstenaars lid van de Kultuurkamer, onder wie Karel Appel en Pyke Koch. Een kunstenaar die niet ingeschreven stond, mocht zijn of haar vak niet uitoefenen.² Pieter Starreveld bleef - in Duitse ogen - illegaal actief.

Deze foto is vermoedelijk kort na de oorlog gemaakt. (www.pieterstarreveld.nl)

Een fraai panorama richting Bussum, 1954. Achter de tennisbanen zijn drie bouwwerken van bekende architecten te zien: de door W.M. Dudok ontworpen stal van het Hertenkamp, daar schuin achter het gemeenlandshuis van K.P.C. de Bazel, en helemaal rechts de door Wouter Hamdorff ontworpen watertoren van Laren. (www.pietarstarreveld.nl)

Zandsteen

Starreveld begon op 11 december 1942 aan het beeld en voltooide het op 11 april 1943. Het beeld is gemaakt uit één stuk Obernkirchner zandsteen. Het werd vervaardigd bij de Amsterdamse steenhouwerij Tetterode waar Starreveld zijn kunstenaarschap kon uitoefenen. De wijze waarop Starreveld over het beeld sprak wekt de indruk dat hij het nooit een definitieve naam heeft gegeven. Hij gaf in eerste instantie het beeld de naam 'Naakte vrouw met twee reetjes en sperwer'. In een schriftelijk interview uit 1987 noemde Starreveld het 'Een vrouwenfiguur met Hinde en Jong Hertje'. De kunstenaar was zeer enthousiast over de plaats waar het beeld zou komen te staan: naast de tennisbanen van villa Hoogerheide aan de Ceintuurbaan 2. Met een vergezicht als achtergrond. De heide was toen nog 'doorzichtig tot Bussum aan toe'.

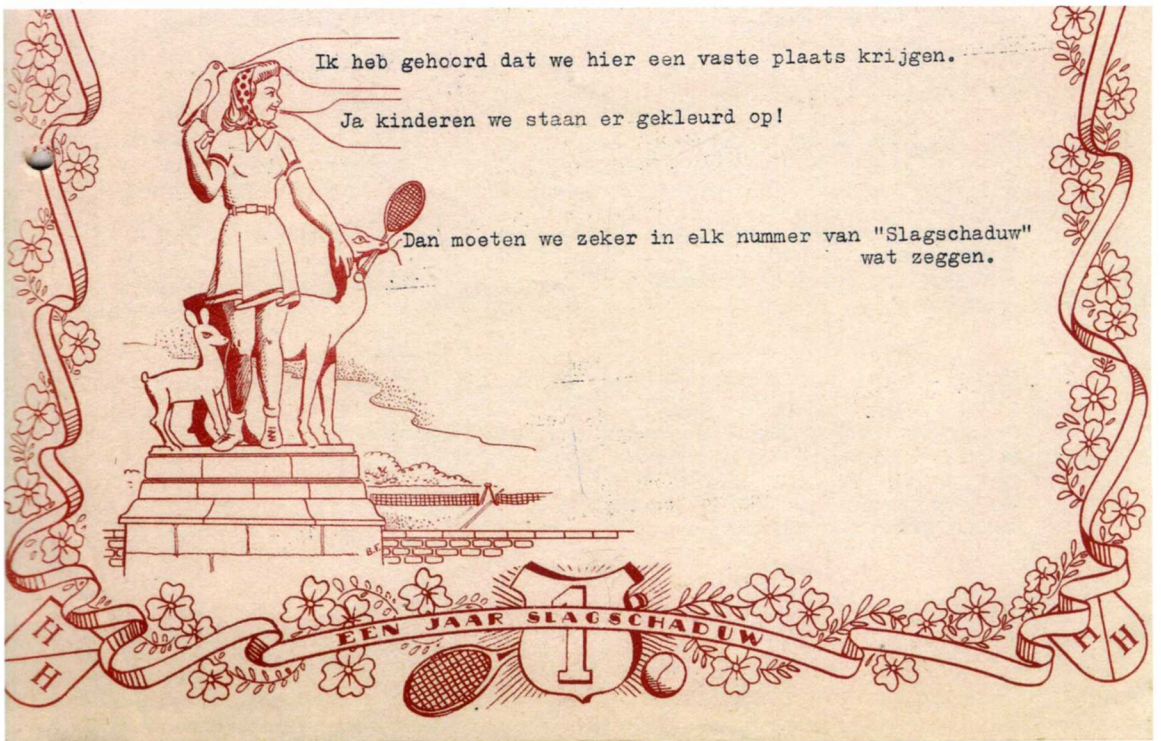
Het beeld werd na voltooiing in het geheim naar Hilversum vervoerd. In hetzelfde interview vertelt Starreveld dat het beeld op Trompenberg begraven werd om het te verstoppert voor de Duitse bezetter. Opmerkelijk is een verhaal uit *Nieuws-golf*, het huisblad van Philips van 8 november 1946. Daarin wordt vermeld dat het beeld zou zijn

ingemetseld in de garage van de tuinmanswoning van Ceintuurbaan 2. Duidelijk is wel dat het absoluut verborgen moest blijven en dat men wachtte op betere tijden. Toen de Canadezen, die vlak na de oorlog villa Hoogerheide aan de Ceintuurbaan enige maanden in gebruik hadden genomen, waren vertrokken, kwam het beeld najaar 1945 weer tevoorschijn. Het werd tijdelijk teruggebracht naar Amsterdam om tentoongesteld te worden in het Rijksmuseum. Daar vond in het najaar van '45 de tentoonstelling 'Kunst in Vrijheid' plaats van in de oorlog door kunstenaars die niet aangesloten waren geweest bij de Kultuurkamer vervaardigde kunst.

Feestelijk onthuld

In de zomer van 1946 werd het beeld opnieuw naar Hilversum vervoerd, waar het werd geplaatst bij de eerder genoemde tennisbanen aan de Ceintuurbaan. Op 26 oktober 1946 werd het beeld alsnog feestelijk onthuld. Niet alleen vanwege de uitgestelde festiviteiten van het 25-jarig bestaan van de N.S.F., maar ook vanwege de symbolische ingebruikname van het clubhuis van de tennisvereniging. De villa Ceintuurbaan 2 - nu in gebruik

Tekening uit 1949 in het clubblad Slagschaduw van Hoogerheide, getekend door Ben Fokker, die toen werkzaam was bij Philips. In die eerste jaren had het beeld daarin een vaste plaats. Het beeld was wellicht te pikant voor het clubblad en werd daarom keurig aangekleed. (coll. auteur)

door kinderopvang Koningskinderen - was in 1942 aangekocht door Philips (N.S.F.), bedoeld voor het personeel om te sporten en ontspannen. Naast biljarten, kegelen, bridgen en schaken werd er ook getennist.

Bij de villa was bij aankoop slechts één tennisbaan in gebruik. Direct na de aankoop werden er drie extra banen aangelegd. Het beeld van Starreveld werd bij deze drie banen geplaatst. Het zou er 31 jaar blijven staan en voor de tennisclub een belangrijke mascotte en ankerpunt worden.

Keurig jurkje

In 1948 kreeg tennisvereniging Hoogerheide haar eigen clubblad, genaamd *Slagschaduw*. In die eerste jaren kreeg het beeld een vaste plaats in het clubblad. Maar niet op de wijze zoals Starreveld het had vervaardigd. Dat was waarschijnlijk te pikant, dus werd het beeld op papier een keurig jurkje aangetrokken. De functie was duidelijk. Met behulp van het beeld kon men in het clubblad wat losse en soms kritische opmerkingen kwijt. De tekening van het aangeklede beeld was gemaakt door Ben Fokker, werkzaam bij Philips. Hij tekende die eerste jaren veelvuldig voor het clubblad. Die activiteit werd abrupt afge-

Winnaars van tennistoernooien gebruikten vaak het beeld op de foto, zoals hier begin jaren '70. (coll. auteur)

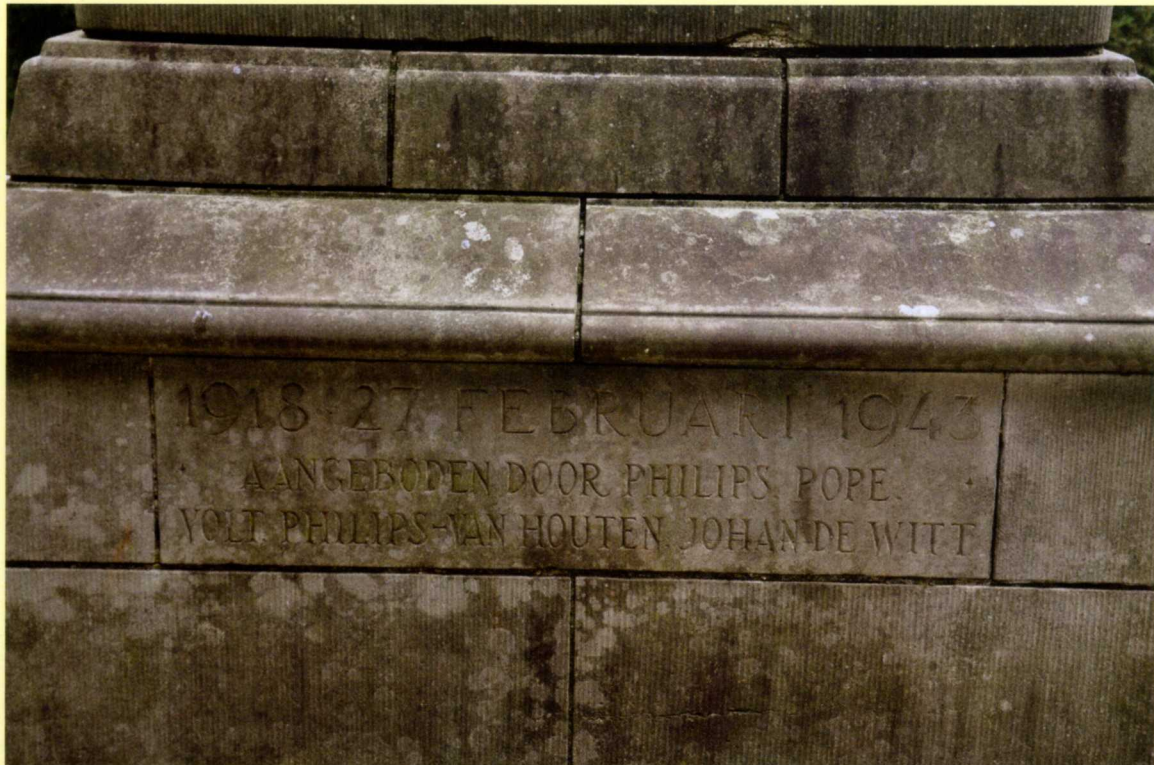

broken toen hij eind jaren '50 werd overgeplaatst naar Eindhoven.

De omschrijving die Pieter Starreveld aan het beeld gaf werd spoedig losgelaten. Men sprak op de club over de 'Jachtgodin' of de 'Naakte Jachtgodin'. Er zijn verschillende foto's gemaakt op en rond het beeld van individuele tennissers en teams die een of andere competitie gewonnen hadden.

Verhuizing

In 1977 verkocht Philips villa Hoogerheide. De tennisclub werd zelfstandig en kreeg een eigen huisnummer: Ceintuurbaan 2a. Het beeld verhuisde naar de panden van Philips aan de Anton Philipsweg. Toen Philips deze panden verliet in 2012, bleef het beeld staan. Het raakte daar enigszins in de vergetelheid. Het was zelfs enige tijd onduidelijk wie de eigenaar was. De auteur van dit arti-

De sokkel met de data en aanbieders van het beeld. (coll. auteur)

Op de sokkel van het beeld staan naast de datum - 27 februari 1943 - van het 25-jarig bestaan van de N.S.F., verschillende namen vermeld. De letterlijke tekst luidt: *Aangeboden door Philips. Pope. Volt. Philips- van Houten. Johan de Witt.* Deze namen zijn allemaal bedrijfsnamen. Het betreft bedrijven die zijn overgenomen en die nog enige tijd de oude bedrijfsnaam hebben gevoerd onder de vlag van Philips.

Pope's Metaaldraadlampenfabriek (kortweg: Pope) in Venlo werd in 1920 overgenomen. De meerderheid van de aandelen van de Volt lampenfabriek in Tilburg werd eveneens in 1920 overge-

nomen. Met het bedrijf Van Houten & Zonen had Philips sinds 1930 een *joint venture* gevestigd in Weesp (N.V. *Pharmaceutische Producten Mij. Philips-van Houten*), een bedrijf dat vitamine-producten produceerde. Nadat Van Houten & Zonen zich uit de *joint venture* teruggetrokken had, kwam de *joint venture* in 1936 geheel bij Philips, onder de naam Philips-Van Houten. N.V. Dordtse Metaalindustrie 'Johan de Witt' (vernoemd naar de in Dordrecht geboren beroemde Nederlandse staatsman uit de 17^e eeuw) werd opgericht in 1939.³

Het beeld kort voor de verplaatsing naar zijn oorspronkelijke en definitieve plek. (www.pieterstarreveld.nl)

kel heeft dat in samenwerking met de ‘Stichting Pieter Starreveld Beeldhouwer’ en het bestuur van Hoogerheide uitgezocht. Philips was en is nog steeds eigenaar van de ‘Jachtgodin’. In gesprek met het bedrijf hebben betrokkenen kenbaar gemaakt wat de wens was van Hoogerheide: terugkeer van het beeld naar het tennispark. Philips vond dit een charmant idee en steunde het initiatief. Hoogerheide was en is daar blij mee.

Begin 2016 was het zover. Vanwege ruimtegebrek staat het beeld niet op de oorspronkelijke plaats maar een klein stukje richting Ceintuurbaan. De rol die het ooit in de geschiedenis van de club speelde heeft het niet meer. De invloed van Philips op de club is decennia terug al verdwenen, waardoor ook de betekenis van het beeld is veranderd. Menigeen loopt erlangs, ziet het en loopt weer door. Maar als club zijn we blij met de terugkeer. Ik hoop met deze bijdrage weer even de aandacht op ‘de Godin’ te vestigen, want naast een interessante geschiedenis is het ook een ongelooflijk mooi, fijnzinnig gestileerd beeld.

Noten

- ¹ Voor zijn levensloop zie www.pieterstarreveld.nl.
- ² Zie [nemokennislink.nl/foute kunstenaars](http://nemokennislink.nl/foute-kunstenaars).
- ³ Met dank aan ‘Philips Company Archives’.

De auteur naast het beeld in maart 2021. (coll. Studio Kastermans)

Op 3 april 2016 werd het beeld opnieuw onthuld op zijn originele plek. (www.pietestarveld.nl)

De voorgevel van de voormalige AVRO-studio aan de 's-Gravelandseweg met het beeld 'De Zaaier'. (foto auteur)

De beelden van Pieter Starreveld in Hilversum

Eddie de Paepe

Naast de 'Naakte vrouw met twee reetjes en sperwer' maakte Pieter Starreveld nog drie andere beelden die in Hilversum een plek kregen. Voor de AVRO-studio aan de 's-Gravelandseweg maakte hij in 1949 'De Zaaier'. Oorspronkelijk had het in 1936 geopende gebouw (een ontwerp van de architecten Merkelbach en Karsten) een 'blote voorgevel'. Waarschijnlijk zijn kort voor de oorlog de vier letters AVRO, in de vorm van neonbakken, op het gele baksteen aangebracht. Die letters werden vervolgens op last van de Duitse bezetters verwijderd, maar direct na de bevrijding in mei '45 weer teruggeplaatst.

Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de AVRO werden de letters vervangen door het bronzen beeld 'De Zaaier' van Starreveld. Onder het vijftienhonderd kilo zware en drie meter hoge gevaarte werden vier nieuwe, koperkleurige letters aangebracht, gescheiden door drie

punten. Na de verhuizing van de AVRO naar het nieuwe AKN-pand, verderop aan de 's-Gravelandseweg, mocht 'De Zaaier' blijven, maar verdwenen de letters van de gevel.

In 1958 kreeg een ander beeld van Starreveld, 'Jeugd, Vre-

de, Bescherming, Levenskracht' genaamd, een plek in de tuin van het PTI-complex aan de Jan van der Heijdenstraat. Dit ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de NSF/PTI. Na de sloop van het complex werd het verplaatst naar het Philipsterrein aan de Anthony Fokkerweg. Daarna werd het beeld geschonken aan de gemeente Amersfoort. In november 2016 kreeg het een plek in Park Randenbroek aan de Heiligerbergerweg, pal achter de woning waar de kunstenaar Starreveld vroeger zijn atelier had. Daarmee werd een begin gemaakt met de aanleg

van een beeldentuin in de moestuin van het park, nabij de Orangerie waar het beeld tot stand was gekomen.

De Amersfoortse kunstenaar kreeg in oktober 1964, op basis van een door hem ingediende schets, van de gemeente Hilversum de opdracht voor het beeld 'Sport en Spel' (kosten: 45.540 gulden). Op vrijdagochtend 10 september 1965 gingen burgemeester J. Boot en de hoogste cultuurambtenaar Gerlof Zijlstra op bezoek bij Starreveld in Amersfoort. In diens atelier bewonderden zij de jongste aanwinst van de beeldhouwer.

'De Zaaier'. (Wikipedia)

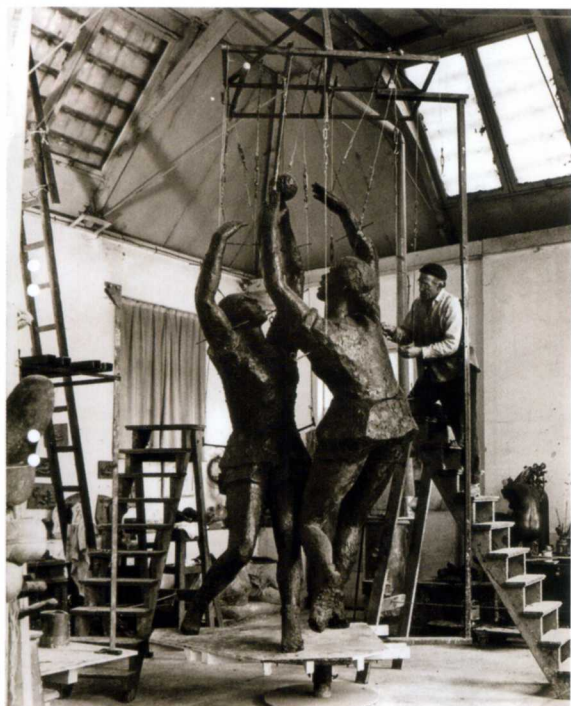

Starreveld met zijn beeld 'Jeugd, Vrede, Bescherming, Levenskracht'. (www.pietestarreveld.nl)

De onthulling van het beeld 'Jeugd, Vrede, Bescherming, Levenskracht' in 1958, ter gelegenheid van 40-jarig bestaan van de NSF. (coll. SAGV)

Starreveld in zijn atelier met het beeld 'Sport en Spel', november 1965. (coll. SAGV)

Een foto in *De Gooi- en Eemlander* toonde de kunstenaar, die vanaf de bovenste treden van een trap aan het werk was. Op een draaiplateau had hij twee figuren gemodelleerd, die naar een bal sprongen. Het ontwerp hing aan kabeltjes, waarvan de spanning te regelen was.

De kunstenaar nam zelf het gieten van het drie-en-eenhalf meter hoge bronzen beeld voor zijn rekening. Starreveld werkte volgens het zogeheten verloren was-procedé (à cire perdue). Hierbij wordt eerst een gipsafdruk gemaakt van een beeld in klei. Op het gips komt een gelatinevorm, waarin een dunne laag hard wordende was wordt gegoten. Voordeel van deze ingewikkelde gietmethode is, dat het beeld een mooie en natuurlijke huid krijgt, waarop niet kunstmatig 'patina' (bronskleur) hoeft te worden aangebracht.

'Sport en Spel' was in de zomer van 1966 klaar. Op 19 september arriveerde het bij het gemeentelijk sportpark aan de Soestdijkerstraatweg in Hilversum. Het transport was wat aan de vroege kant, want de twee meter hoge bakstenen sokkel was nog niet klaar. Daarom werd het beeld zolang maar achter de totalisator gelegd. Dat leverde

'Sport en spel' wordt weggetakeld van zijn plek bij zwembad De Lieberg aan de Jan van der Heijdenstraat. (coll. Studio Kastermans)

opnieuw een aardige foto in de krant: de sporters horizontaal in het gras en Starreveld verticaal een toelichting gevend aan de directeur van het sportpark.

Pas op 11 januari 1967 werd 'Sport en Spel' op zijn plaats bij de entree van het sportpark gezet. Wij hebben in Hilversum getoond meer dan alleen een platonische liefde voor de beeldhouwkunst te hebben, stelde burgemeester Boot twee weken later tijdens een bijeenkomst in de kantine van het gemeentelijk tennispark.

Over het zeer dun gegoten maar toch nog altijd 800 kilo zware beeld had Boot niets dan lof. Het is een prachtige vertolking van hetgeen wij hebben bedoeld. Starreveld meldde zeer erkentelijk te zijn voor de opdracht. Temeer, omdat ik aan de hand van de beeldenroute heb gemerkt dat mijn ambities en inzicht overeenkomen met die van de Hilversumse experts.

'Sport en Spel' werd in 1998 verplaatst naar zwembad De Lieberg aan de Jan van der Heijdenstraat. Vandaar verhuisde het later, ter gelegenheid van het eeuwfeest van de school in 2013, naar het schoolplein van het Gemeentelijk Gymnasium aan de Vaartweg.

'Sport en Spel' op zijn huidige (derde) plek bij het Gemeentelijk Gymnasium aan de Vaartweg. (www.pieterstarreveld.nl)